

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ шоири И.Юсупов поэмаларындағы ұхшатишларның ұзига хос құлланылышы, улардан шоирнинг мохирона фойдаланышы таҳлил қилинган. Шунингдек, унинг асарларининг ҳозирги қарақалпақ адабий тилининг ривожланышыдағы ўрни ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается своеобразие использования стилистического приёма сравнения в поэмах каракалпакского народного поэта И.Юсупова, его мастерство в использовании сравнений. Изучается роль произведений поэта в развитии современного каракалпакского литературного языка.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using the stylistic device simile in the poems of the great People's poet I.Yusupov his skill in using simile. The author also studies the role of the poet's works in the development of the modern Karakalpak literary language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЭПОСЛАРЫНДА МИФЛИК СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР

М.Есебаев - *үлкен оқытушы*

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифология, сюжет, ёлмоғиз кампир, фольклор, образ, пайғамбар, жиров (хофиз), бахши.

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, колдунья, фольклор, образ, мотив, пророк, жирау, бахши (исполнитель народных эпосов на музыкальных инструментах кобыз и дутар).

Key words: epos, myth, plot, witch, folklore, image, motive, prophet, jirau, bahshi (a national performer of folk (eposes) by musical instruments: kobiz, dutar).

Көпшилик қарақалпақ эпосларының бахалы тәрәпи олардың идеялық мазмұны менен бир қатарда көркем-лик шеберлигинин жоқары дәрежеде болыуы болып табылады. Көпшилик халық дәстанларында шығарманың көркемлик формасы оның идеялық мазмұнына сай келеди. Эпосларда сөз ететуғын халықлық, патриотизм идеялары, қахарманлардың батырлық, мәртлик ис-хәрекетлери, ишки ой-сезимлери, персонажлардың образлары, портретлери, хәр қыйлы тәбият көринислери хәм тағы басқалары күтә шеберлик пенен, жаллы образлар арқалы сүўретленеди. Сонлықтан да, халық эпосларының шығармалары оқыўшыны, тыңлаўшыны исендирип, қызықтырып еркисиз өзине тартады. Бул жерде уллы критик В.Г.Белинскийдің көрсетпесин еске түсириў орынлы. «Хәр қандай көркем шығарманың ең баслы шәртлеринин бири идеяның форма менен хәм форманың идея менен үйлесимли муўапық келиўи хәм шығарманың оригиналлық бир тутас болып келиўи болып табылады.» [1].

Халық эпосының ең жақсы шығармалары В.Г.Белинский алға қойған усы тийкарғы шәртке жуўап береді. Халық эпосының стилинин тийкарғы өзгешелиги типлик нәрселердин индивидуаллық нәрселерге үстем болып келиўинде. Бундай типизацияның бағдарын дәстүр белгилеп береді. Халық эпосларындағы дәстүр күтә турақлы болады, ал гейде халықтың санасының раўажланыў дәрежесине, халық массаларының коллективлик тәжирибесине муўапық күтә әйемги ўақытлардан сақланып келеди.

Қарақалпақ халық эпосларында сюжетлик курлысында мотивлер бир-биреўине типологиялық жактан жақын болыуы менен бирақ ўақыялар раўажлана келе олар басқаша түс алып мотивлердин мотивировкаланыўына алып келеди.

Қарақалпақ халық дәстанларының мазмұнында «ақлай куда болыў» мотиви дәстанларда ушырасады. Усы мотив «Алпамыс» дәстанында хәм «Ғәрип-ашық» дәстанларында көриўимизге болады. Мысалы,

Байбөри, Байсары деген еки теңлес бай болып, булар дүньяға келеди. Мереке сейил, ат шабысты қыздырып, екеўи кушақласып дос болды. Екеўинин алдына түскендей Байсында адам болмады, дүньяның қызығы менен екеўи бийперзент өтип баратыр еди. Бир неше жылдан соң Байбөри айтты: Байсары жора, арзым бар, жалғаншыдан бизлер бийперзент, бийнышан өтетуғын болдық.

Ашылар таўдың гиясы,
Жайылар байдың түйеси.
Бизлер өлсек, жора жан,
Себил қалған Байсының,
Ким болады ийеси?
Ендиги қалған өмирде,
Қудайдан нийет етейик!

- Сениң улың болса, мениң қызым болса, екеўмиз куда болайық, - деди. Сол жерде қарғы тағып, мал байлады. Ақлай куда болды. Бир неше күнлерден соң екеўинин қатыны да жүкли болады.

Жети күн жатты толғатып,
Ат басындай ул туўды,
Атын қойды Алпамас.

Байсарының қызы болды, оның атын Гүлпаршын қойды, Байсары бай той берди, пәтия, тамашасын тарқатты. Байбөриге: - Кудам той бер! – десе, қатты сықмар киси еди: жаз келсе, «гүз беремен», гүз келсе, «жаз беремен» деп қудасын жети жыл алдап жүреді. Баллары жети жасына келеди, ойнап есин биледи. Байбөри бай ақыры той баслады. Байсарыдай қудасын тойына шақырады.

Сол күни мийман қәдесин де күтти, байлықтан көңлин қошлады. Сәске ўақытта Байбөри «тамаша болсын тойым» деп, ортаға көкпар, таслады, еки тәрәп болып ылақ ойнады. Усы ылақ ойында Байсары көкпарды Байбөринин алдына әкелип таслады хәм байрақ сорады қудасына байрақ бермеди, Байсары ылақты алып кашады, Байбөри неге тойымды буздың деп изинен жетип оны сабайды.

-Дүньясы курсын нетейин,
Маған өлим жақсыды,
Мен дүньядан өтейин,
Тайшыхан қалмақ журтына,
Таяғын жеп жүргенше,
Маған өлим жақсыды,
Тайшыхан қалмақ журтына,
Қызымды алып кашып,

Мен де көшип кетейин...» - [2] деп Байсары куда-сына өкпелеп, қалмақ елине көшип кетеди.

Мине, дәстан сюжетиндеги «ақлай куда болыў» мотивинин бузылғанын көремиз хәм усы конфликт арқалы дәстанның ўақыясының раўажланыуы басланады, буны дәстанды атқарыўшылар усы конфликтти жаратқан болыуы итимал, соның ушын да, тийкарғы мотивтин бузылыуына алып келеди. Байбөри менен Байсарының урысып қалыуы нәтийжесинде дәстанда конфликт пайда болады.

Мәселен, профессор Қ.Камаловтың көрсеткеніндей. «Қарақалпақ қахарманлық хәм ашықлық дәстанларының хәммесинде де ўақыя менен қахарман хәрекеті белгили бир реалистликтин этирапына раўажланады. «Алпамыс» дәстанында Байбөри менен Байсары ақлай куда болады. Кейин Байбөринин тойында еки куда жәнжеллеседи, Байбөриден таяқ жеген Байсары азапқа шыдай алмай Жийдели Байсын жерин таслап қалмақ елине көшеди. Мине, усы Байбөри менен Байсарының жәнжеллесиуинен эпостың конфликтти басланады.

Бул жерде сюжеттин тийкарына енген ўақыялар қахарманлар хәрекеті жүдә реаль. Бундай реаль турмы-

ста болыуы сөзсіз. Реаль конфликт өз драматизмнің этирапына реаль уақыялар менен реаль адамдардың характерин жәмлеп турады.» [3] – деп көрсетеді.

«Ғәрип-ашық» дәстанында «ақлай куда болыу» мотиви дәстан сюжетинен орын алып, бунда Патша Ұзир менен ақлай куда болады. Мысалы,

- Ол кийик маған да дуушакерлесип қалды, мен де хаялымның жүкли екенлиги ядыма түсіп тиймедім. Екеуимиздің де жүрегиміз бірдей екен. Кел «олай болатуған болса, балаларымызға екеуиміз пәтия оқыық: егер, мениң улым болып, сениң қызың болса, қызыңды мениң улыма бер. Егер, сениң улың болса, мениң қызым болса, мен қызымды сениң улыңа берейін, - деди. «Хәрким сол сөзинен дөңсе, ол адам нәмәрт болсын»-десіп шәрт жасасыпты хәм патша бул хаққында тилинен тил хат жазып Ұзирге береді.

Бирнеше уақлардан соң патшаның-қызы, Хәсен Ұзирдің улы болады. Патша қызына-«Шасәнем» деп ат қояды. Ұзир:-мен бул журтқа ғәрип болып келдим, соның ушын да улымның атын – «Ғәрип» қояман,-депти. Жети күн удайына той берипти.» [4].

Дәстанда ақлай куда болыу улы менен қызына пәтия оқыды хәм патша менен Ұзир куда болады. Усы мотив уақыяның рауажланыуы барысында бузылғанын көреміз. Мысалы, «Тап сол күни түнде Шаабаз хан менен оның хаялы ортасында Шасәнемді күйеуге беріу туұралы мәсләхәт болып өтті. Хаялы: - Патша, қызың ер жетти, оны кимге беріуге мәсләхәт етерсең? -деди. Патша: - Ғәрипке бермекшимен деди. Онда хаялы:

- Сонша той еткенің той – тамашасына қатнастың. Сен уялмай қызыңды өзіңнің жетимиңе беріп, оннан қандай қызық көрмекшисең? - дейди. Бул сөзлер патшаға қатты тәсир етті. Патша қызын Ғәрипке бермейтуғынлығын айтты.» [4].

Буны Ғәриптің анасы еситип, қапа болма балам Шасәнемді алып беремен – деп баласына тәселле айтады.

«Анасы патшаның алдына барып: - Хәй Шаабаз, уәдеңе опа бар ма? – деди. – Патша, - не уәде? - деди. Ғәриптің анасы: - Хәй Шахым Шасәнемді Ғәрипке бермек болып уәде қылған едіңіз, енді екеуін қоспақ керек, балағат уақтына жетти, - деди. Патша:

- Мен уәде еткенім жоқпан - деди.

Ғәриптің анасы Шасәнемді Ғәрипке бағыш етип, мөр басып тилинен берген хатын шығарып береді. Сол мәхәлде патшаның қәхәри келип, Ғәриптің анасын сол жерден қуып шығарып жибереді.» [4].

Дәстан сюжетиндеги Патша менен Ұзир арасындағы ақлай куда болыу мотиви усы жерден бузылады. Ғәрип пенен Шасәнем арасындағы ашықлық айралығы усы уақыядан соң басланады хәм дәстан сюжети усы конфликт тийкарында рауажланып барады. Усы сюжет арқалы мотивировкаланыу кубылысы айқын көрінеді.

«Шәрәяр» дәстанында Шахидарап патшаның 9 хаялы болады, бірақ қыздан я улдан нышан болмады. Патша перзентсізлик дағы қатты қыйнады.

«Патша турып ойлады, ат басындай сом жүрегі қанаға сыймай туұлады: «Дүньясы қурысын нетейін, жасым қырық беске келди. Тоққыз хаял алдым. Я улдан, я қыздан перзент нышан көре билмедім. Темирден хаса қолға алып, темирден геуіш кийіп хәзирети кәбаға хәжире болып кетейін», - деген бир қыял пайда болды. Елдің алды жатқаннан соң, от қызылы семген соң, алтын тахтан түседі. Перзентсізлик дағынан тажы-тахтын тәрк етип кетип баратырғанында, түн ишинде жайда шарқ ийрип отырған үш қыздың әңгемесін тыңлайды. Дәрхал изине қайтып, Томан атлы Ұзирин жиберіп, үш қызды да патша сарайына алдырады. Хан олардан түндегі уәделерін сорайды. Еки қыздың уәдесі пуш болып, оларды сарайдан шығарып

қуып жибереді. Үшінші қыз Гүлшара туұмаға мейил болады. Патша шикарға кетеді. Ханның 9 хаялы жаманлық етип, мәстан кемпирдің жәрдеминде Гүлшара туұған бир ул менен бир қызды хәуизге таслайды, оның орнына сениң туұғаның күшик пенен пышық деп Гүлшараның қойнына салады.» [5]. Усындай мотив Қазақ халық ертегі «Алтын айдар» ертегі менен уақыяның басланыуы жағынан бир-бирине жүдә ұқсайды. Мысалы, ертеде бир хан болған екен. Оның еки қатыны болыпты, олар балалы болмапты. Сол уақытта бул бай сапарға шығуға ойланып, қатынларына айтты: «Мен келгенше не илеп, не тауып қоясыздар? - депти. Сонда үлкен қатыны айтты: - «Мен сен келгенше алтыннан үй салдыраман,» - депти. Киши қатыны айтты: «Мен алтын айдарлы бир ул, бир қыз туұаман, баланың аты Алтын айдар болады,» - депти. Соннан соң хан сапарға кетипти.

Хан еки үш жыл жүріп қайтып келипти. Келсе үлкен қатыны үй салдырып қойған екен. Киши қатыны алтын айдарлы бир ул, бир қыз туұыпты. Бірақ, оны үлкен қатыны күнлеп бир сыйқыршы қатынға айттып, балаларын урлап алып қудыққа таслапты. Киши қатынға: «Сен күшик туұдың,» - депти. Хан келип, күшикті көріп, тоқал қатынды қуып жиберипти. Еки баланы жаңағы кемпир қудыққа салып жиберипти. Сонда қудайдың қудирети менен жәбирейил периште қус болып келип, аяғы менен көтеріп алып кетипти де, қаланың шетіндегі бир кемпирге әкеліп берипти. Ол кемпирдің улы да қызы да жоқ екен.» [6]. «Шәрәяр» дәстанының сюжетиндегі мотив пенен бірдей болып басланады. Шәрәярда балларды хәуизге таслайды, ал «Алтын айдар» ертегінде еки баласын мәстан қудыққа таслайды оны жәбирейил периште қус болып келип еки баланы алып шығып қаланың сыртында бир кемпирге апарып береді хәм усы жерде ертеке пенен дәстан арасындағы мотиви басқаша түс алып кетіуі менен уақыяның рауажланыу жолы өзгереді. Бул ертеке мотивінде тотемизм мифлеринің қолланылуын көреміз.

Қазақ халық ертекелинде усындай мотивировкаланыу кубылысын көплеп ушыратуымызға болады, яғнай, дәстан сюжетиндегі сол мотивтің басқаша мазмунын беріп ямаса басқаша түс алып кетіуі көрінеді. Усындай ертекелердің бири «Ақбилек қыз-Турғын бала» ертегінде мысал келтиреміз.

«Бул уақытта батырлар жүрмекши болып, Бөгенді ертип, қырық бир батыр Едил Жайықтан келеді. Қырық бир батырдың ийті қаңқылдап, қуслары сыңқылдап, мәс, Бөген кетерінде елине: «Әйелім бала тапса, сүйінші сорап Ақ Жайыққа келерсең,» - деп тапсырады. Батыр мәз - мәйрам болып жүре береді. Бөген кеткен соң, көп кешікпей, Ақборық толғатып бир ул, бир қыз туұады. Улының атын Турған, қызының атын Ақбилек қояды. Буны Қаникей, Тынкей күндеслері еситип, Ақборыққа ақ айыудың мурнын, терисін ийіскелетіп талдырып таслап, еки баланың орнына еки иттің күшигін салып, мәстан кемпирді шақырып алып, еки баланың екеуінде жоқ ет деп, еки қоржын бас тилла береді. Бул сөзді кемпир еситкен соң, қолына темир таяқ алып, аяғына темир етик кийіп еки баланы арқалап жүріп кете береді. Темир таяқтан тебендей, темир етиктен теңгедей қалғанда, еки баланы батпақтың шөліндегі, жолаушының жолындағы сексен күнлік шөлде жатқан қырық қулаш шыңырыуға қудыққа салып, кемпир кейін қайтты.

Бул уақытта батыр елден хабар болмады деп, асып-сасып, қус салып, ийт жүгіриуге көңлінің хошы келмей жүрген гези еді. Сол уақта ауылдан барған кисиге жолықты, Бөген батыр аманлық сорасып болыуға шыдамай: «Аман ба? деп сорады. Хабаршының сөзі:

Елдің аманлығы қурысын!

Көріп алған көріктің,

Кешегі бір күндегі,
Сүйіп алған тектиң,
Бақтың асқан кезінде,
Соғысып алған Ақ бораңның,
Бірнеше жыл жол жүріп,
Тоғыз ай, тоғыз күн болғанда,

Қос қара мойнақ күшік тапты, - деп хабар береді. Бул уақытта батыр не боларын билмей, қасында жүрген қырық батырды шақырды, булар келген соң: « Әй, жигиттер, кешегі Ақбұрық қос қара мойнақ ийт туыпты, соны дарға асып, я болмаса Құла суу деген дәрйадағы аралға апарып екі күшиги менен тастаңыз,» - деп бұйрық береді. Батыр айтқан соң, жан барма, қырық батыр Ақбұрықты тауып алып, дарға асыуға қыймай, Құла суудағы аралға екі күшиги менен әкеліп таслап кейін қайтады.

Ендигі хабар будан үш күн бурын мәстан кемпирдің шыңырау қудыққа келип тастаған екі баланың жайынан. Жийрен көл менен қырық қулаш шыңыраудың екі арасы сексен күнлик жер екен. Бирақ, бул шыңырау болса керек. Кемпир таслағаннан кейін, үш күннен соң, қырық нарға жүк артқан қаруанлар он күн шөлде жүріп, шыңырауға келип қонды. Шөлден келгенлер жүгін түсирмей жатып, шыңырауға Қудыққа қауға салады, бул салған қауғаны екі бала жулып алып қала береді. Соның менен қырық қауғасын салса да қаруанлар суу алып ише алмай шөлдеп өлер болады.

Көп қаруанның ишиндегі бір молласы келип: « Мени қудыққа сал, болса да шөлден өлетін болдық ғой, » - деп белине арқан байлатып қудыққа түсті. Бул уақытта қудықтың түбине жақынлағанда, қауғаның үстинде тымпылып отырған екі баланы көреді. Молланы бала көре салып, басын жулып алайын деп, тура умтылып еді, қасындағы қарындасы адам екенін биліп жибермейді. Екі баланың сөзі.

Қудай еді панамыз,
Шыңырау еді анамыз,
Шыңыраудан туған боламыз,
Қудайдан бөтен пана жоқ,
Шыңыраудан бөтен ана жоқ,
Қулақтан бөтен қара жоқ,
Тәкири салса шара жоқ,
Олай болса, ей аға,

Суу саламан деп! - деп суу бермейді! - суу керек болса, бизді жарық дүньяға шығарып түрлі олжа бер, - дейді. Молла олжа менен жарық дүньяға шығараман деп уәдесін береді. Молла арқанды силкип, екі баланы қуақластырып, қауғаны жыйнап, далаға шығады. » [6].

Мине, ертектер менен дәстанлардың сюжетіндегі мотивтер бір - бири менен ұқсас тәрептері жүдә көп бирақ уақыяның рауажланыуы менен, екі бірдей баланы мәстанның сууға таслауы хәм қаруанның тоқтап суу алыуы мотивіне келген жерде уақыя басқаша түс алып өзгеріп кетіуі арқалы мотивировкаланыу қубылысына алып келеді.

«Дәулетияр» дәстаны менен «Ер Шора» дәстанының тийкары басланыуындағы сюжетлик бағыты бірдей болып, уақыяның рауажланыу басқышы басланады. Дәстан бағытындағы уақыялар мотивтер бір - бирине жүдә жақын болып келеді дәстан сюжети рауажланған сайын тийкары мотив бузылады. Себеби дәстандағы уақыялардың басқаша мәни алыу, сүўретленіу өзгешелігінде дәстан мотивінің өзгеріуіне алып келеді. Дәстандағы ұлымалық характер бірдей екі батырда өзлерінің жауларына қарсы урысады ондағы характер бірдей болып ондағы дәстан айырым көркемлик желисінде өзгешеліктері бар екенлігі менен ажыралып турады, Мысалы,

« Хәким: - Сизиң астыңыздағы Сарықуш ат. Соны патша соратып жибертипти. Анда Дәулетиярбек: - Мениң атым өзімнің басыма тең, өзім өлмей ат берил

мейди, - деди. Ол уақта ханнан келген хәким:

- Хәй Дәулетияр бул күшти қайдан таптың, хан атын түе, қаст етсе басыңды алады. Көп болса Қоңырат журтының он мың үйлі ели бар шығар, Ханды билесең бе? - деди. Анда Дәулетиярбек көзлері пияладай болып орнынан турды. Қоржынынан қанжар пышағын алып, ўәзирдің қасына келгенин билмей қалды.

- Жаңағы сөзинді қайта айт - деди. Ыәзирдің сақалы сәлтидеп, лаби қыбырлады. Шул ўақ Дәулетиярбек ўәзирдің сақалынан ұслап, қанжарды тамағынан тартып жиберди. Барғаның иши қан болды. Ыәзир тышпырламай жан берди. Анда Қоңырат хәкими:

- Балам Дәулетияр яман иш болды. Қоңырат халқы бүлинетуғын болды, - деди. Дәулетиярбек «не болса шул болсын» деп далаға шығып кетти. Келип атына минип елине қайтты. Дәулетиярдың анасы, хаялы, қарындашы алдынан шығып, қарап тур еді. Дәулетиярдың жүзінде қайғының барын биліп, анасы Ер-туған баласы Дәулетиярбекке: - Бул жерде жүрме, түркмен елинде атаңның досты Йиталмас улы Маматжан сәрдарға барып, басыңды панала, - деп бір сөз деди:

Аллаяр, Қудияр, балам Дәулетияр.

Алла ярың болсын, пийриң Мәдеткар.

Йиталмасың улы Маматжан сәрдар,

Атаңның достыдур, балам шуған бар.» [7]-деп қасына қырық жигитти ертіп елден шығарып жибереди. Дәстанлардың дөрелиу дәуирлері, менен оны атқарушылардың қандай да олардың арасында дөретиушилиқ қатнас, ямаса олардың жасап өмир сүрген дәуірінің жақынлығы болса керек. Дәстан мотивлерінде, сюжеттерінде олардың бір - бирине композициялық қурылысының жақынлығын аңласа болады.

Жоқарыдағы «Дәулетиярбек» дәстанандағы мотив «Ер Шора» дәстанының мазмұнынан көрсе болады. Мысалы, - «Әлийбий Шубарды соратып жиберипти, - Адамлар мың тилла берсе, мен жети мың тилла бермен. Басқалар жети мың тилла берсе, мен он төрт мың тилла бермен. Он төрт күн писенти менен берсин. Жақса аламан, жақпаса қайтып өзине бермен, - депти. Бір байталдың қулыны, бір айғырдың сидиги. Әлийбийге бере қояйық, шубарды, балам, - дейди.

Сонда Шора:

- Ата, келген нөкердің жақсы сөзі болса, онда Шубарды берейік. Егер қамшыгерлік сөзі болса, геллем кетсе, гөр болсын, атты бермеймен, - деди.

Нөкерлер, Шораны өлтирип, Нәрик байды қой кейнине салайық, деп дүньяға қарамай гүўлеп өте береді. Шора буны көреді. Атының белине минип, атына бір тәнзире қамшы урды, жарым мезгил жол алды. Бір бөлек дағны аралап, Әлий бийдің алдына ат ойнатып шықты. Әне, Әлийбий қарады. Қараса Ер Шораны көреді. Ер Шораны көргенде берекети қашады, әруағы жаман ұшады, атының басын тартып қарап турады, Әлийбий қашады.

Әне, енди Шора Әлийбийди қуып қалаға келеді. Шора турып ойланды. - Әлий бий қалаға кирсе, гүнасынан өтейін, егер қалаға кирмесе, онда көкірегінде менменлігінің қалмағаны, Әлийбийдің де геллесін алайын, - деген қыял пайда болды. Әлийбийдің қорққаны соншелли, қалаға кирмей айланып қаша береди.

Әне, әжелли өлди, мийнетли бұлди. Мәрт Шора Әлийбийди өлтирип, Ғодар атасының қасына келди. Ақшам жатты, «Шора Әлийбийди өлтирди» деген хабар тамаға түсті. Хәмме Шораны жек көрди. Нәрик бай Шораны шақырып алып баласына қарап Нәрик байдың айтқан сөзі:

Қаранғыда қарағым,

Диземнің кууаты, балам,

Қармал қолым шырығым,

Болмас ис енди болыпты,

Белимнің мәдары, балам,
Сөзимди есит, перзентим.

- Балам, сен мунда турма, әдил ханның журтына бар. Сениң барыңды, жоғыңды кәрўаннан еситип тураман, - дейди. Енди әкесинен ақ пәтиясын алды, Шора Қазан шәхәріне кетти.» [8].

Еки дәстанда да дәстаның сюжети, қахарманлардың ис хәрәкети мотиви бирдей, екеуінде де биреуи ўәзирди өлтиреді, биреуи байды өлтиреді хәм елинен шығып кетеді. Дәстанның тийкарғы ўақыясы усы жерине шекем бирдей болып, арғы тәғдири ўақыяның раўажланыў барысы басқаша мәни алып, дәстан сюжети өзгереді. Дәстандағы ўақыяның раўажланаўына ямаса басланыўында еки бирдей қахарман Дәўлетияр менен Ер Шораның атлары тулпар болып оны патшалар зорлық етип алмақшы болады сол себепли, ўәзир менен, байды гелле қылып оларды өлтиреді усы арқалы жоқарғы класс пенен әпиўайы халық арасында конфликт келип шығып ҳақыйқатлық ушын гүрес баслана-

ды. Дәстанды дәретиўшилер әпиўайы халық тәрәпинде турып оларды хәмме ўақыт коллап қуўатлап езиўшилер ўстинен жениске еристриеди.

Халық дәстанларының сюжетлик мотивлери қурамындағы типологиялық жақынлық бир биринде колланылыўы хәм сол сюжетлердің мазманның өзгериўи, ўақыялардың өзгеше түс алыўы мотивировкаланыў кубылысы хәм мотивлениў эволюциясына алып келеди.

Жуўмаклап айтқанда, халық дәстанларының сюжетлик қурамандағы типологиялық мифлик мотивлердің бир биреуінде қайталаныўы хәм дәстан ўақыяларының раўажланыўы барысында сюжети жағынан бир бирине ўқсас болып келген мотивлердің бирден басқаша мәни алыўы дәстан сюжетинде конфликтти келтирип шығарады, нәтийжеде, дәстандағы бир бирине ўқсас қайталанып киятырған мотивлер сюжети жағынан өзгереді. Усы мотивлердің бузылыўы нәтийжесинде дәстанлардың мазмуны, сюжети өзиниң раўажланыў басқышына өтеди.

Әдебиятлар

1. Белинский В.Г. Избранные сочинения. Т. 13. -С. 70.
2. Қарақалпақ фольклоры. «Алпамыс Қоблан». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 9-10-11.б.
3. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 34-35-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т.14. -Нөкис: «Қарақалпақстан».
5. Қарақалпақ фольклоры. «Шәрьяр-Қаншайым». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997, 7-б.
6. Казак халық әдебияты. Көп томлық. -Алмата: «Жазыўшы» 1989, 227-228-б.
7. Дәўлетиярбек дәстаны.
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 15-том. «Ер Шора» дәстаны -Нөкис: «Илим», 2010, 121-124-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. Қоблан дәстаны. Т.8. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 28-30-б.
10. Қарақалпақ фольклоры, «Алпамыс-Қоблан», -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 29-б.
11. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 156-157-б.
12. Қарақалпақ фольклоры. «Алпамыс-Қоблан». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995- б.
13. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 158-159-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достонлари поэтик таркибида мифологик мотивларнинг ўз аро боғлиқлиги муаммолари ва сабаблари ўрганилган. Мифологик мотивларининг достон сюжетидаги роли типологик ва бадийи жихатдан киёсий таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязанности и причины мифологических мотивов в поэтической структуре каракалпакских народных дастанов. Приводится сопоставительный анализ в типологическом и художественном аспектах мифологических мотивов в сюжете дастана.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of inter connection and reasons of mythological motives in the poetic composition of the Karakalpak folk eposes. The author gives the comparative analysis in typological and artistic aspects of mythological motives in the plot of an epos.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СЮЖЕТЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

Қ.Жәрімбетов – филология илимлериниң докторы, профессор
М.Палымбетова – таяныш докторант

Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: драма, композиция, сюжет, образ, трансформация, трагедия, эпика, жанр.

Ключевые слова: драма, композиция, сюжет, образ, трансформация, трагедия, эпос, жанр.

Key words: drama, composition, actuality, hero, transformation, tragedy, epic, genre.

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Төлепберген Қайыпберген өзиниң кеңнен белгилі прозалық шығармалары менен қатар «Фамилия», «Айдос баба(Мың тиллаға баҳаланған гелле)», «Сахра бұлбили(Бердақтың хәсирети)» сыяқлы драмалық шығармалар дәрәтәт, әдебиятымыздың хәр тәрәплеме раўажланыўына үлес қосты. Т.Қайыпбергенновтың дәрәткен көркем образлары Айдос баба, Ерназар Алакөз, Бердақ сыяқлы драмалық образлары көркемлігі хәм жаңашыллығы менен әдебиятшыларымыз тәрәпинен жоқары баҳаланып келинбекте. Сонлақтан, биз жазыўшының драмалық шығармаларын изертлеўди мақсет еттик.

Изертлеў жумысымызда салыстырмалы, салыстырмалы-тарийхый, көркем-әстетикалық анализ методларынан пайдаланылды.

Қарақалпақ драматургиясын изертлеў жумыслары 50-60-жыллардан баслап алып барылды. Бунда ең дәслеп Қ.Айымбетов кандидатлық диссертация жумысын қорғады хәм сол тийкарда “Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер” деген

мийнети баспадан шықты. Буннан соң қарақалпақ драматургиясы тарийхы бойынша Т.Алланазаровтың монографиялары, М.Дәрибаев, Б.Турсинов, Қ.Султанов, Ә.Насуруллаев, Ж.Болешова, А.Жаримбетов, Ф.Утемуратов, Ә.Сейтбеков, Р.Мәтмуратова, М.Мәмбетовалардың [1] мақалалары қарақалпақ драматургиясы мәселелерине арналған.

XX әсир қарақалпақ драматургиясында тарийхый ўақыяларды сюжетлик тийкар етип, тарийхый шахсларды прототип етип алған драмалық шығармалар ушырасады. Олардың айырымлары оригинал сюжеттегі драмалар болса, айырымлары басқа жанрдағы шығармалардың сюжетлериниң трансформация жолы менен драмаға айланыўы болып табылады. Мәселен, Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрә бойында» романы тийкарында дәрәтилген «Әмиўдәрә бойында» драмасын, Т.Қайыпбергенновтың «Қарақалпақ қызы» романы тийкарында Г.Абдулов, Т.Баяндиєвлар тәрәпинен дәрәген «Қарақалпақ қызы» драмасын (1927-ж) соңынан «Жумагүл» (1974-ж) драмасын, Бердақтың «Ақмақ патша» эпикалық поэмасы тийкарында